

ירחון תורני

יתד המאיר

הירחון יוצא לאור

בסיוע משפחת וזאן הי"ו מצרפת

לע"נ הוריהם אוהבי התורה ולומדיה רודפי צדקה וחסד
מקיץ וזאן (המכונה כסאני) בר רחל ז"ל - נ"ע ח' בתשרי
ורעיתו מרת מזיאנה נג'מה בת חנינה ע"ה - נ"ע י"ב בשבט תשע"ו
להצלחתם ולהצלחת בני ביתם וכל המשפחה הי"ו
ולרפואת המשפחה והילדה רבקה חיה וזאן בת אסנת חנה תחי'
אל נא רפא נא להם בתושחור"י, אמן.

יו"ל ע"י ישיבת האר"י הקדוש שע"י מוסדות "יתד התשובה" בעיה"ק צפת ת"ו

הורדוס אם עשה תשובה אמיתית, והאם נתקבלה תשובתו? | מכתב

א. שמעתי למור"ר הגר"מ מאזוז שליט"א בשיעורו הנפלא (מול"ש וילא משע"ט), שדיבר על ימי החנוכה. ובתוך דבריו הזכיר דעת האומרים שהורדוס עשה תשובה על מה שהרג את כל החכמים ואת החשמונאים (עי' ז"צ ג.), ותקף הדברים בחריפות. והנה בבוקרו של יום המחר ניגש אלי אחד החברים, וכמנהגו מפעם לפעם מסר לי את גליון 'עונג שבת' (המוסף המורני של 'יום ליום') של אותו שבוע (ו' כסלו תשע"ט, פרשת וילא), ובעוברי בין בתריו ראיתי שהובא שם מאמר ארוך בנושא זה, בו מנסה הכותב להוכיח מכל מיני מחקרים ופרופסורים שהורדוס חזר בתשובה. ותכף ומיד הבנתי שכוונת מרה"י שליט"א בשיעורו במוצ"ש היתה כנגד מאמר זה [כי כמעט שהפכו אותו שם ליהודי כשר ששמר על קלה וחמורה ועל דיני טומאה וטהרה], אלא שבעודי עומד וקורא את המאמר עמדתי תמיה, שהרי בתוך הדברים הביא הכותב ראיה לדבריו מדברי התוספות יבמות (מה: ד"ה כיון) שכתבו בשם רשב"ם שהורדוס עשה תשובה כדאמרינן בב"ב (ד.), ולכן לא נשא ישראלית [כיון שידע בעצמו שהוא אסור בישראלית, שהיה עבד. מהר"ם]. ולכן נענשו ישראל (נפוטא מא). על מה שהחניפו לאגריפס (שהיה מזרעו - ולאה להלן אות ה וד"ק היטב) ואמרו לו "אחינו אתה", כיון שלא היתה אמו מישראל, וקראוהו אחינו לפי שהיה אחיהם במצוות, וא"כ לכאורה דברי מוה"ר נסתרים מתוספות מפורש.

ב. אולם לכשהאזנתי שוב לדברי מוה"ר, וגם בקוראי בעלון, הבנתי שזעקתו מכוונת, כאמור, אך ורק כנגד דברי אותו מאמר בעונ"ש, וכנראה שהרב לא ראה בעין יפה את נטיית הכותב שם, שהיתה מושפעת מדברי החוקרים [שגם ניסו למצוא סמך לדבריהם מדברי חז"ל בכל מיני טעדיק¹], כביכול הם יודעים מה היה בלב. כי זה תוכן דברי הרב בקצרה: "אמנם הוא בנה בנין יפה מאד לביהמ"ק, אבל הוא היה רשע, וכתוב במשלי (יז, טו) **"מצדיק רשע ומרשיע צדיק תועבת ה' גם שניהם"**. הורדוס הרג את אשתו שהיתה חשמונאית, הרג את שני הבנים שלו, והרג את כל בני חשמונאי. הוא היה רשע ומנוול. לא יעזור כל המכתבים שיכתבו עליו וכל מיני תירוצים לזה, כי כולם הבל וריק". עכ"ד. וברור שכוונתו לאותו מאמר שכתבו בעונ"ש, וגם הלשון שאמר בסוף דבריו לא יעזור "מכתבים" מוכיח שזה מה שבא הרב לעקור. ולכן נזעק הרב, כי בערה כאש חמתו כנגד אלו מבין ההיסטוריונים והנוהים אחריהם המנסים לראות את הורדוס באור חיובי ולהופכו לצדיק גמור². וז"פ. אך

¹ וגם הכותב שם הרגיש בדוחק דבריו ושמהרמב"ם (פי"ז מהלכות רוצח ה"ט) משמע דס"ל שלא עשה הורדוס תשובה. והביא ליישב בפלפול "נפלא", דאחר שמבואר ברמב"ם שאין מספיקין בידו לעשות תשובה זה נאמר רק על גוי ולא על יהודי (נראה כוונתו למש"כ הר"מ שם בסוף הלכות רוצח), א"כ אחר שהגמ' באחד מתירוציה כתבה "שאני עבדא דאחיב במצוות" (- כלל, ולא כמו שהא' כתב: 'דהוי כשראלי, והסדל צור'), א"כ ניתן לומר שגם לענין תשובה חשיב כיהודי, וא"כ שפיר סיפקו בידו לעשות תשובה. כל זה כתבו החוקרים כדי להצדיק מטרתם להצדיק את הרשע, אך מבין ריסי עיניהם נראה שגם הם לא מאמינים בתירוצם, וגם כל קורא מבין את המרירות שבדברים אלו.

² וכידוע שיעורו של הרב מגיע לכל קצוות תבל, חרדים ודתיים, חילונים ופרופסורים, ונראה שעל כן היה הרב נחוש ונחרץ, כדי לבער את התופעה המגונה שמחלחלת לצערנו של הערצה עיוורת ל'מחקר' שגורמת שיש מפקפקים בתורה ובאמונה על פי מחקרים. עד שלוקחים דברי אנשי מקצוע חוקרים היסטוריונים וארכיאולוגים, ומצטטים מדבריהם בעלונים תורניים, ומכריעים על פיהם, מבלי לשים לב שפעמים רבות דבריהם נוגדים ומכחישים את דברי חז"ל.

והאמת הפשוטה צריכה להיאמר, שאין כאן שום ענין לחפש להכפיש את הורדוס ולהשמיץ אותו בחינם, ולעולם אין כ"כ נפק"מ על העבר, אלא יש ענין להעמיד האמת על מקומה בעיקר בשביל ההווה והעתיד, לידע ולהבין וללמוד לקח טוב, כי עדיין אין בכחן של כמה הרהורי תשובה קלים, כדי למחות עון כבד שכזה, ויש בזה כעין פגיעה **בכבוד שמים**, וכמו שאמרו רבותינו (צ"ק ג.) כל האומר הקב"ה ותרן וכו'. (ולאה להלן בסוף ההערה מזכיר מן הגרעי' זע"א).

ולבי אומר לי שליבו הרחום והרגיש של מוה"ר שליט"א, הוא שהביאו לצאת בחריפות יתירה מבלי לחוש מאימת החוקרים והפילוסופים, כי קשה לו לקבל מציאות שדבר קשה שכזה יכול לימחל וליסלח. רבנו שדברי ימי הנביאים

ברור שאין כוונתו לתוס' (ואף שהוצאו דבריהם בלתי נכונים, כנראה שלא שם לצו לזאת). וגם מדלא הזכיר הרב מדברי התוס' בשיעורו³, מוכח בבירור שלא זכר ש'ר לפי שעה מדבריהם. זאת ועוד שחריפות הדברים מורה בהכרח שכל כוונתו היתה, אך ורק כנגד החוקרים הללו שיוצאים במגמה להכשיר את הורדוס ושכמותו בדברים הדברים שאין בהם ממש, וע"ז הזדעק הרב, שאסור לומר כן, [והרי זה בבחינת מש"כ במשלי פרק כח פס' ד].

ג. והשתא הואיל ואתא לידן אמרתי אעבור פרשתא דא ואתניה, לברר האם באמת פסיקא מילתא לפרש בדברי הרשב"ם בתוס' שר"ל שחזר הורדוס בתשובה, או שמא לא-ודוקא קאמר. דסו"ס הואיל דנפק מפומיה דמרן גאון ישראל שליט"א, וכיון דגברא רבה אמר מילתא, ודאי דיש מקום להתבונן ולעיין בדבר זה.

ובס"ד לאחר ההתבוננות עלה בידנו לבאר הדברים יפה. כי באמת בעלמא כל ילד יודע שמי שעושה תשובה, מיד מקבלים אותו בתשובה, וכל הספרים מלאים מזה, וכולנו למדנו דהא בהא תליא. אולם באמת כל זה על-פי רוב, אך פשיטא ואצ"ל שישנם כאלו שהרבו בחטאם יותר מדי עד שלא מספיקים בידיהם לעשות תשובה, וכמ"ש הרמב"ם בפ"ו מהלכות תשובה ה"ג (ה"ד צעק עץ אצות עמ' שט"א, ע"ש) "ואפשר שיחטא אדם חטא גדול או חטאים רבים עד שיתן הדין לפני דין האמת, למנוע ממנו התשובה, ואין מניחין לו רשות לשוב מרשעו כדי שימות ויאבד בחטאו שעשה". [וכלשון המאירי בב"ב על הורדוס, מדרכי ה' בעונשיהן שלא להספיק בידו לעשות תשובה, לרוב הפלגת המרי וכבוד רוע הפעולה היוצאת ממנו]. וגם אם ינסו לתקן מעט ולנקות את מצפונם, עדיין אין בזה כדי לכפר על פשעיהם, וכמו אדם שגזל ושדד וכי נוכל לומר שקיבלו אותו בתשובה אם לא השיב הגזלה? ! ואם בגזולן יסדו חז"ל דין שיכול להחזיר כסף במקום להשיב את החפץ הגזול מפני תקנת השבים (עי' רמז"ס פ"א מניקין ה"ד ו-יג), אך בעבירות כמו רציחה וכדומה, מה תקנה יש לו? !

ובאמת רק בוחן ליבות וכליות יכול לידע אם עשה תשובה בכל ליבו או רק כלפי חוץ, וא"כ אף אמנם שיתכן בהחלט לומר שחיפש הורדוס דרכים לכפר עוונותיו ולנקות מצפונם, וכמו שכתבו התוס' שעשה הורדוס תשובה⁴, ובזה הרויחו התוס' יישוב לקושייתם (וגם מוה"ר יכול להודות בזה), אולם עדיין אין בידינו שום הכרח

רשומים על לוח ליבו בצורה מוחשית שאין לה אח וריע בדורנו, לא יכל לסבול חנופה זו, וע"כ האמת ההיסטורית זעקה בקרבו, כי יש למחות את השקר הזה מעל פני האדמה, ולו בשביל החינוך הטוב והטהור, לבל יעלה בדעתו של אדם שיוכל לעשות כל חטא ופשע שבעולם ולחשוב שבסוף יוכל לנקות ולטהר את שמו בכל מיני טעדיק כאלו ואחרים, ובלעם יוכיח.

רבנו בנפשו הרגישה 'רואה' לנגד עיניו את גוויותיהם של החכמים הרוגים ושחוטים בטבח נוראי, הוא גם 'רואה' את אותו קיפוד שהניח הורדוס על עיניו של בבא בן בוטא כדי שינקר את עיניו. היש כפרה ומחילה לדבר כזה? לא יקום ולא יהיה! זה עומק הזעקה שזעק רבנו מתהומות נשמתו, המתבטאת בפסוק "מצדיק רשע - תועבת השם". כי היאך יוכל לקבל מה שמנסים החוקרים הללו במגמתיות להשכיח במרוצת השנים את אשר ארע ולנסות להכשיר אותו. הגע עצמך, אם יבוא אדם בימינו ויאמר שהיטלר חזר בתשובה, האם היה משיהו שלא היה זועק על כך? ! ולכן גם כאן, למרות שעברו שנים רבות מאז, קשה לומר שהחטא הנורא הזה של הרג החכמים וגם מניעת והפסד תורתם לדורות, יכופר!

ובהקשר זה אמרתי לציין מש"כ מרן רבנו **עובדיה יוסף** זיע"א בענף עץ אבות (עמ' ש"א), בזה"ל: בנפול אויבך אל תשמח. פסוק הוא במשלי (כז, יז-יח). וכתב רבינו יונה, ששמואל הקטן היה רגיל לאומרו מפני שהוא דבר הצריך, ובני אדם נכשלים בו, כי גם בהיות האויב ישראל רשע, אין לשמוח ברעתו, כי הצדיק לא ישמח במפלת הרשעים, **אלא אם כן כוונת שמחתו מפני שמפלת הרשע יש בה כבוד שמים, ולא מפני שנאתו אותו**. ע"ש. [וזה כמ"ש במגילת תענית, בשבעה בכסליו יום טוב, שהוא יום שמת בו הורדוס, שהיה שונא את החכמים, והורג בהם (כמ"ש צנצנא צנצנא ג:), "ששמחה היא לפני המקום כשהרשעים מסתלקים מן העולם", ובאותו יום שמת הורדוס עשאוהו יום טוב. וזכו כשיש במות הרשע כבוד שמים]. עכד"ק [כולל המוסגר]. ע"ש. ודי בזה למבין. וע"ע במאור ישראל א (צרכות ע:). ותול"מ.

³ אולם בעלון "בית נאמן" (מס' 137 אות י) ציינו לדברי התוס' הנ"ל וכתבו שדבריהם צע"ג, ולאחר הבירור נודע כי לאחר השיעור היו שהעירו ע"ד הרב מהתוספות, והרב אמר לציין לזה בעלון ולהוסיף במוסגר שדברי התוספות צע"ג. וזה גרם שהיו שטעו לחשוב כביכול הרב דיבר על התוס' ח"ו. אך ברור שזה אינו כלל ועיקר. [והמעלה בדעתו לומר שרבנו נתכוין וזכר בשיעור מדברי רבותינו בעלי התוספות, עליו נאמר המשך הפסוק: "מרשיע צדיק - תועבת השם". וד"ב].

⁴ ונסמכו על המבואר בגמ' ב"ב (ד). שאחר שהבין שחכמי ישראל אנשים טובים וזהירים בכבוד המלכות, כבר אין צורך להורגם, ולכן חיפש תיקון ושאל "השתא מאי תקנתיה דההוא גברא", ולמילים אלו של הורדוס נתכוונו התוס' ביבמות כשצינו כראיה "כדאמרין בפ"ק דב"ב", והיינו דמזה שהשתדל וביקש לתקן חטאו, נוכל להעמיד אוקימתא כדי לתרץ הקושיא בגמ' שם, ולבאר שאולי נזהר מלעבור על עוד חטא. [ופשוט שהאומר כן כ'אוקימתא' מחמת איזה קושיא או הכרח,

שאכן נעשתה תשובתו כראוי והתקבלה. וגם בדברי התוס' לא מבואר כן. ובשאלה מהותית זו עסק רבנו בשיעורו, האם ניתן למנות את הורדוס כעת באותה רשימה יחד עם חסידי אומות העולם? וע"ז קאמר רבנו שלא יתכן שהתכפרו לו, וכוונתו, כאמור, כנגד אותו מאמר שפורסם באצטלא של מאמר תורני, אך רוב ככל הדברים שבו מבוסס על מחקרים מגמתיים ולא מבוססים. ומרוב שהתקומם לראות היאך ש"מצדיקים את הרשע", לא יכול להתאפק, וזעק מנהמת לבו הטהור שלא עשה הורדוס תשובה כי לא יתכן שהתכפרו עוונותיו הקשים. והאומרים ההפך מזה יש להם לקחת לקח מסוגיא זו עצמה, שהרי זה עצמו היה חטאם של ישראל שאמרו לאגריפס נכדו 'אחינו אתה' ונענשו על זה. [ועי' שע"ת (שע"ג אות קפז-קפט) שחייב אדם אפי' למסור עצמו לסכנה ולא להחניף, ופליג אתוס' בסוטה, ע"ש]. והשתא מיושב שפיר כוונת מוה"ר עם דברי התוס', דמר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי. וגם מתבאר יפה טעמו ונימוקו של מוה"ר, ונאמני"ם דבריו הנאמרים בצדק ובאמת.

ד. זאת ועוד, כי לגופן של דברים, אם נבקש לומר שדברי התוס' הנ"ל ביבמות כפשוטן, הרי שאל-מול זה יעמדו ניצבים דברי חז"ל בכמה דוכתי, בהם מתבאר בהכרח שהורדוס לא התכוין באמת לעשות תשובה וקשה לומר שהתוס' יחלקו על זה. ומהם במגילת תענית (פ"ט, ה"ל צסוף הערה 2) שם מבואר כי נקבע יום טוב ביום שמת הורדוס, ששמחה היא לפני המקום כשהרשעים מסתלקין מן העולם, ומזה מוכח כאמור, שגם אם יתכן שעברו בלבו כמה הרהורי חרטה, לא התקבלה תשובתו. וכן משמע מדברי הרמב"ם (פ"ג מהלכות רוצח ה"א). וגם במאירי (צ"ג צ"ס, ה"ד לעיל אות ג) מבואר, שזה הטעם שתמהה הגמ' על בבא בן בוטא שהשיאו עצה. ובאמת גם אם היה מקום להוכיח מתחלת הגמ' שהורדוס עשה תשובה שהרי ביקש תיקון על מעשיו, מ"מ איפכא יש להוכיח מהמשך הגמרא שם, שתמהה על בבא בן בוטא, איך השיא עצה להורדוס, והרי דניאל השיא עצה לנבוכדנצר ונענש על זה. וענתה שני תירוצים. ולכאורה מה השאלה הזאת? אדם בא לחזור בתשובה ורוצה תיקון על חטאיו, ומה הבעיה בזה? ! אלא ע"כ לומר שהיה זה בבחינת מש"כ "רשע עושה פעולת שקר" (משלי יא, יח), ורבותינו ידעו שהגם שהורדוס ניסה וכירר 'מאי תקנתיה דההוא גברא', עכ"ז בתוך-תוכו לא התכוין לעשות תשובה אמיתית ושלמה על חטאיו, עד כדי שגם בבא בן בוטא יכל להרגיש בכך, ולכן לא היה לו להשיאו עצה כלל, דומיא דנבוכדנצר הרשע. וגם מתירוצי הגמ' מוכח כן, כי אם עשה תשובה הרי זהו התירץ ביותר שהיה לגמ' לומר. ועי' ביבי"א (ח"ז סי' כז אות ז), דפשוט סוגיית הגמ' משמע שהורדוס חשיב כעכו"ם ומומר⁵. ע"ש.

זאת ועוד, צא וראה להגאון הנצי"ב בספרו עמק הנצי"ב על ספרי (פרשת שופטים פסקא יד) שהביא דברי התוס' אלו וכתב עליהם: וזר הוא מאד. ע"ש. וגם בחתם סופר (צדושיו, הצ"ד צמיושו למסכת נדרים סז ע"ג) מבואר שהורדוס נשאר ברשעותו, ורק היה לו קצת זכות ע"י הקרבת הקרבנות בביהמ"ק (ואולי לכן זכה שרש"ס לימד עליו 'זכות' שעשה משונה...). והוסיף שאילו היו עוד חכמים כמותו בדרגתו של בבא בן בוטא קיימים, לא היו מסכימים עמו בעצה שנתן להורדוס. גם הראוני בספר מפקודיך אתבונן ח"א (עמוד עו) שכתב בשם הגר"א שטיינמן זצ"ל שעל כרחק שהורדוס לא עשה תשובה, דאילו היה עושה תשובה לא היתה כל שאלת הגמ' על בבא בן בוטא למה נתן לו עצות. ומוכח שלא נתחרט מהחטא של רציחת ת"ח [והוא כמש"כ לעיל]. ע"ש.

ובכמה ספרים מתועדים דברי אותם ימים, ומוכח מהם כדבר האמור במגילת תענית. וכמו שמבואר בספר "מלחמת היהודים" ליוסף בן מתתיהו ח"א (פרק לג), על הרצח הנורא שעשה בסוף ימיו ממש, ששרף חיים שני תלמידי חכמים כאשר שברו צורת נשר גדולה שקבע בבית המקדש עם ארבעים תלמידיהם, ואת שאר העצורים מסר לידי התלוינים להמיתם. ע"ש. ומזה רואים להדיא שגם ברגעיו האחרונים עמד ברשעו.

וכגון שכך עלה בידו בסוגיא, ולא מתוך מטרה להצדיקו ולהכשירו – אין בכך כלום! ואין ספק שרשב"ם כתב זאת בדרך לימוד, ולא נחת כלל להכנס או להכריע מה היה בלבו, והיאך היו הדברים מבחינה עובדתית והיסטורית, וזה פשו"ב לכל מבין.

⁵ ואף שבספרים למדו מדברי בבא בן בוטא להורדוס, את אורחות התשובה הנכונות, שצריכות להיות מידה כנגד מידה לתקן באותו דבר שקילקל (עי' שע"ת ש"ד אות ה), ומזה היה מקום להוכיח לכאורה שתשובתו שלמה, ברור שאין שום הכרח מזה, דלעולם איכ"ל שאע"פ דבעלמא אכן צריך לתקן חטאו 'בדבר אשר זדו', כלפי הורדוס לאור חומרת מעשיו אכתי לא יצא בזה י"ח. מה גם שמהתירץ השני בגמ' 'דאי לאו מלכותא לא מתבני' (והוא העיקר כמ"ס הכס"מ דע"ת הרמב"ם, ה"ד צי"א ה"ל), משמע שכיון שאין ברירה בבא בן בוטא השיא לו עצה זו, ולא שזו התשובה המושלמת לחטאו. וק"ל.

גם הג"ר יוסף שטרן זצ"ל מח"ס שו"ת זכר יהוסף בספרו "תהלוכות האגדות" (פרק לג דף למ ע"א) כתב לתמוה ע"ד התוס' וז"ל: **ותמוה** שהרי נשא את מרים החשמונאית בת הורקינוס כה"ג שהיה נכדה אגריפס האחרון, דמשום זה אמרו דאמו מישראל, וגם שאר נשים שנשא הורדוס היו מישראל כמבואר ביוסיפון לרומיים, **וזה שעשה תשובה היינו רק מה שבנה בהמ"ק וזה לא עשה רק כדי להסב לבב העם משנאתם אליו על כבשו המלוכה בחזקת הרומיים שהחניף להם ולמכור חירות האומה ולשאת בעולם הכבד למצוא חן בעיניהם ובשפכו דמי החשמונאים והמחזיקים באמונתם למשפחתם**, וגם כדי להראות עשרו וגדולתו בפני עמי הארצות. עכ"ל.

ה. ולאור כל האמור על כרחך שדברי רשב"ם בתוס' אינם כפשוטן. וצ"ל בהכרח או דס"ל שלא היתה תשובתו שלמה וכמ"ש באורך לעיל, או שאף אם נאמר מאיזה סיבה שהיא, שבאמת עשה תשובה אמיתית לרגע, הרי שבודאי חזר לסורו והרשיע, וכמו שמוכח במגילת תענית ובספר יוסיפון ועוד הנ"ל שמת ברשעו.

זאת ועוד דיעויין בערוך לגר (יצמות שס, וצדף טז: ע"ד תוס' ד"ה אמוראי) שכותב לתמוה ע"ד רשב"ם מצד אחר, אחר שהורדוס לא היה אביו של אגריפס, רק סבו ולמעשה היו שני מלכים מבית הורדוס בשם אגריפס, ויש אומרים שאגריפס הזה המדובר כאן, היה הרבה אחרי הורדוס, ראה במהדורת שוטנשטיין (סוטה מא. הערה 45,48), **וש"נ ואכמ"ל**], וא"כ אף אי נימא שהוא עצמו עשה תשובה ולא נשא ישראלית, לא הועלנו כלום ליישב הגמ' בסוטה. והמדקדק בדברי התוס' בב"ב (ג ע"ג ד"ה "כל דלמרי"), יראה שהרגישו בזה, ולכן שינו לשונם וכתבו **"בני הורדוס"**, וגם כתבו **"נשאו ישראלית"** - בלשון רבים, כי לא דיברו על הורדוס עצמו כלל.

ולאור על האמור, נוכל לומר יתירה מזאת, כי נראה ברור שלא בחינם **מיאנו** התוס' בסוטה (מא: ד"ה לומי) ובבבא בתרא, מלהביא את תירוצו של רשב"ם, ובכוונת מכוין לא הזכירו דבריו כלל ונקטו יישוב אחר לקושייתם [ובזה מיושבת גם הערת ההגהות הב"ח בסוטה שם (לומי ז) שכתב לציין לדברי הרשב"ם ביבמות שפירש בענין אחר]. משום דאכתי לא הועלנו כלום בזה ליישב הקושיא, שהרי בסופו של דבר אגריפס לא היה בנו של הורדוס [ושמא הרגישו גם בשאר הדחקים שכתבו המפרשים הנ"ל באות ד]. ואם כנים הדברים, הרי עלה בידינו שלמסקנה לא נקטו רבותינו בעלי התוספות כדברי הרשב"ם ביבמות. והשתא מבואר הכל כפתור ופרח.

הכו"ח לכבוד התורה ולומדיה, **ישורון הכהן**, ירושלים